

Dergimizde, herhangi coğrafi sahaya ait olursa olsun, vakıf meselesini alâkalandıran tetkiklere yer vermek, bu hususta yapılan muhtelif neşriyatı takip ve başlıcalarını aynen veya hulâsa şeklinde tercüme edip okuyucularımıza tanıtmak, programımız icabındandır. İşte bu maksatla bu sayımızda iki makalenin tercümesini neşrediyoruz. Bunlardan birincisi K. S. Gubaydulın'ın Azerbaycan vakıflarına ait bir yazısıdır ki, «Azerbaycanı Tetkik ve Tetebbü Cemiyeti Haberleri» mecmuasında neşredilmiştir (Cild. 5, S. 215 - 226, Bakû 1928). ikincisi de Prof. Fitrat'ın «Zapiski instituta Voskovedeniya Akademii Nauk SSSR.» mecmuasında intişar eden «Orta Asyada arazi meselesine dair üç vesika» adlı makalesidir (C. II, 2 S. 69 - 87, Leningrad. 1933). Bu ikinci makalede mevzuubahs edilen vesikalardan ikisi, doğrudan doğruya vakıf meselesine temas etmemekle beraber, tarihî ehemmiyetine binaen, makalenin tam tercümesini neşretmeyi faydalı gördük.

Azerbaycan vakıfları

K. S. GUBAYDULIN

Azerbaycan vakıfları hakkında Azerbaycan meşihatının (1) 1919 ve 1920 senelerine ait demirbaş evrakından, dağınık olmakla beraber, bazı malûmat elde edebildik. Bu demirbaş evrakın vakıflara ait kısmı Devlet Arşivinin (Sovyet) iki hususî dosyasında toplanmıştır (Nr. 63, sene 1919 ve Nr. 6, sene 1920). Vakıflar hakkında ihtiva ettikleri malûmat oldukça noksan, hesap ve pîlânçolar bazan muğlâk olup, varidat ve sarfiyat çok defa karıştırılmıştır. Bazı vakıf mülkleri için, emsali hakkında tutulan kayıtlara pek az benzeyen, birkaç vesika vardır, Bazan en mühim malûmat eksiktir. Bu dağınık ve kat'î olmayan malûmat içinden ehemmiyetli görünenleri alıp, onları kendi aralarında mukayese etmek ve iki üç nüshadan en sahihini seçmek lâzımdır. En çok malûmat Bakü, Gence, Şuşa ve sair şehirlerdeki vakıf mülkleri hakkındadır.

Azerbaycanın vakıf mülkleri varidatı bu evkafın hayratı olan camilere aittir ki, bunlar Diyanet İşleri Vekâletinin idaresinde bulunan Meşihata tâbi idi. Meşihat, her halde bu vesikaları, vakıf mülkleri idaresini bir elden yapmak ve devlet hesabına alman varidatı muayyenleştirmek, daha doğrusu vakıf mülklerini devlet hesabına almak isteyen Diyanet İşleri Vekâletinin emriyle, toplamıştır.

Azerbaycanın vakıf gayrimenkulâtı, ma-

likânelerden, meyva bahçelerinden, ziraate elverişli topraklardan, otlaklardan, meralardan ve cemaat tarafından hediye edilmiş ufak eşyadan mürekkepti.

Evliyadan Bibi-Heybet ve Hakim-Hatun türbelerinin vakıfları ise, sırf müminler tarafından nezir ذر olarak getirilen halı, kumaş ve sair eşyadan ibaretti.

Vakıflar hakkındaki malûmatımızı şöyle tasnif ettik: 1) Şehir sırası ve büyüklük itibarile tetkik ettiğimiz camilerden herhangi birinin menkul ve gayrimenkul vakıf emlâkinin mevcut miktarı, 2) mevzuubahs vakfın sahası, 3) malûmsa emlâkin kıymeti, 4) varidatın ve sarfiyatın umumî yekûnleri ve aralarındaki fark (müsbet veya menfi), 5) vakfın tarihi ve vâkıfın ismi. Vakıfların varidat ve sarfiyatlarına ait rakamlar 1919 ve 1920 senelerindeki kıymetlerinde bırakılmıştır.

Varidattan, zarurî ihtiyaçlar kapandıktan sonra, geri kalan paralar, hesap, not ve raporlardan anlaşıldığına göre, camilerin inşalarını tamamlamak, onları temiz tutmak ve camî mekteplerindeki çocukları okutmak için sarfedilir, hatta bankaya yatırılırdı. Bazan, mevcut paralarla, vakıfların sermayesini artırmak için, herhangi bir mal satın alınırdı.

Vakıflar ekseriyetle zengin han veya bey ailelerinden, bazan da tüccarlardan idi. Vakıflar, alelusul ruhanîler tarafından

(1) Meşihat, vaktile Kafkasyada sünnî ve şî mezheplerinin idaresi için, Osmanlıların şeyhülislâmîliği tarzında kurulmuş bir müesseseye idi.

tasdik olunan, dinî bir vasiyetname ile hibe edilirdi (2).

Bazan *Çarlık hükûmeti*, vakıf mülkünün bir kısmını (pek büyük olduğu da vakîdir) vâkıfların akrabalarına veya vakıf mülklerine mücavir kasabaların ahalisine, (bunlar senelerce uğraştıktan ve işleri derece sırasile birçok mahkemelerde tetkik edildikten sonra) iade ederdi. Bazan, camiler vâkıfların fakirleşmiş akraba veya haleflerine yemek verirlerdi.

Azerbaycanın vakıf mülkleri hakkında malûmat veren bazı kadıların dediklerine göre, Mart fâciası ve Bakûnun imperialistler tarafından işgal edildiğinde bankaların terkedilmesi, vakıf işlerine ait hemen bütün vesikaların kaybolmasına sebep olmuştu.

Bazı camilerin buldukları yerlerde değil ancak uzak vilâyetlerde vakıf mülkleri vardı. Aşağıda göreceğimiz veçhile, birçok şehir ve nahiyelerde hiç bir vakıf yoktu.

Bakû şehrinin Bayraşlar mntakasında *Manaf oğlu Kasım Bek* tarafından inşa veya vakfedilmiş *Kasım-bek camisi* nin aşağıdaki gayrimenkulâtı vardı: bir hamam ile, biri 11, diğeri 5 kepenkli olmak üzere, kumla karıştırılmış, asfalt ile örtülü, iki mağaza ki, bunların mecmu sahası 1484 m.2 dir ve Bakû nahiyesininin *Uç-Tepe* denilen yerinde bir çiftlik (3).

Aynı camiye daha bir mülk *birimkdar* (4) aitti. Uç-tepedeki çiftliğin umumî saha-

(2) *Devlet Arşivi*, Meşihatın demirbaş evrakı, dosya 63-1919, yaprak 39.

(3) *Devlet Arşivi*, Meşihatın demirbaş evrakı, dosya 63-1919. Yaprak 38.

(4) Dosyalarda, dükkân sahiplerinin bu mülklerini vakfettiklerine dair birkaç dinî vasiyetname vardır. İki dükkânın tasaddukuna dair olan aşağıdaki vesika vakfiyenin tiplik bir şeklidir:

۱۹۱۸ هجری ایلك ديكابر ۵ آك ۱۹ كوتنه
جعفر اوف قزاق مسجدك جنبه ۲ دكان ... قبله سی
بول ، شرق محرم اوغلو نوك موقوفه سندن بنا اولونان
دكانلر مغربی مسجدك بنا اولان دكانلار هانسكده ابراهیم
عباسلی اوغلی وقف ایدوبدر . شمالی مسجد حیاطی دور .
همین دكانلاری وقف ایتدوم قزاق مسجدی ایچون ،
هانسکه صرف اولسون مجاور موذنلاری خرجلرینه .

Bu vakifnameelerde: Tarih, mülkün yeri, hudutları, sahası ve ismi, vakıfların ismi ve vakfın maksadı sarahaten kaydedilirdi.

5 ديكابر : birincikanun (Mut.) .

st 1689 hektar 16 m.2 olup, içinde biri 1284 hek. 7615 m.2, diğeri 264 hek. 1882 m.2 ziraate elverişli iki arsa vardı, kalan 150 h. 549 m.2 toprak işe yaramazdı.

Mağazalar kiraya verilirdi, böylece caminin kendi hazinesinde خزینه nakit paraları, bankalarda da faiz getiren evrakı vardı. Caminin 1919 senesi içindeki bütün varidatı, 187.729 rubleden ibaretti. Bu meblâğa, o sırada İngilizlerin Devlet Bankasından alıp götürdükleri 100.000 rubleyi ilâve etmek lâzımdır. Bakû kadısının, Meşihat ve Diyanet İşleri Vekâletine, götürülen para hakkında, yazdığı raporda şunları görüyoruz:

آذربایجان جمهوریتی مشیخت اسلامیه ادا-
ردسی نمره ۲۲۹۰ ، ۲۵ تشرین اول ۱۹۱۹ ؛
سنه : ایش ۱۹-۱۷ .

آذربایجان جمهوریتی اديان ومذاهب نظارت
جليله سنه . بونكله باكو قاضی سنك باكو قاسم
بك موقوفاتندن يوز بيك روبله دن فاضله پاراسی
اینکلیسلر پادشاهلق بانکندن آپارمش اولدیقلرینه
عاند مشروحه سنی مقام سعیلر کزه تقدیم ایدرک
بو بایده لازم کان تداییر حکیمانہ و تشبثات خدا-
پسندانه لرینه عرض ایلرز . صحیحدر کار کذار
مشیخت اداره جلیله سنه باكو قاضیسی
طرفندن معروضه .

۱۹۱۹ هجری سنه ۲ ایلولده آذربایجان غزته-
سنك ۲۶۷ هجری نمره سنده معلومات ویرمشدیم .
اینکلیسلر با کوردن چیقدقلری وقت اورلری ایله
پادشاهلق بانکنی آپاردیقده قاسم بك موقوفه سندن
مذکور بانکده اولان يوز مین دن ریاده مبلغی
دخی آپارمشدیله . بو وقتهدک او بانکک با کویه
قایتارماسندان بر معلومات یوقدر . بونیله مشیخت
دايره جلیله سنه معروضه تقدیم ایدرک بو باره ده
نه کی تشبثاتده بولواچقلری اوز وظیفه مقدسه-
لریدر .

۲۳ تشرین اول ۱۹۱۹ سنه . باكو قاضیسی
آخوند عبدالرحیم .

Demek ki bu caminin 237.729 ruble nakit parası varmış. Cami bu para ile hizmetkârlarını tutar, cami ve avlusuna bakar, vergi verir, vakıf komisyonunun ücretini temin eder ve vâkıfın varislerine yardım ederdi. Caminin bütün sarfiyatı 19.400 rubleden ibaretti (6).

Bu caminin 1919 ve 1920 seneleri içindeki varidat ve sarfiyatın umumî bilânçosu, selven ilâve edilmiş varidatın, yani bu camiye ait olmayan *Bibi Eybet türbesinin* vakıflarının, nakit paraların ve diğer tesadüfi varidatın tarhından sonra şu vaziyeti alıyor:

Sene	Varidat Ruble	Sarfiyat Ruble	Fark Ruble
1919	187.729	19.400	168.329
1920	132.786,93	23.400	113.486,93 (7)

Bakûdaki «*Haci Pir Verdi mescidi*» nin vakıf emlakı 9 dükkândan ibaretti: menkul malları yoktu. Diğer bir rivayete göre caminin yalnız 6 dükkânı vardı. 1919 ve 1920 senelerinde caminin şu varidat ve sarfiyatı vardı:

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1919	554 r. 50 k.	703 r.	149 r.
1920	554 r. 50 k.	meçhul	meçhul

Dükkânlar kiraya verilir, alınan kira parası caminin bütün varidatını teşkil ederdi. İşte toprağa sahip olmayan bir cami tipi. Sarfiyatı da az ve basit olup caminin hizmetkârlarına verilen maaştan ibaretti (8).

«Muhammetyar mescidi»nin mevkufatı evvelkinden daha azdı: mescidin yalnız iki dükkânı, menkul emlakten de iki semaveri; birkaç bardak, kitap ve sairesi vardı. Mescid bu iki dükkândan alınan kira ile idare edilir; bu paradan vergilerini, su ve elektrik parasını ve hizmetkârlarının maaşlarını verirdi.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1919	12.150 r.	104.550 r. —	92.300 r.
1920	28.950 r.	1.850 r. +	27.100 r. (9)

(6) D. 63-1919, yap. 109.

(7) D. 6-1920, yap. 75, 79. Bu meblâğ doğru olup metinde de kaydedilmiştir: (Bu muharece me-dahilden tefitik ettikte 1921 inci seneye kalur 113486 mengat 93 kopek). yani «1921 (sic) senesine ait varidattan o senenin sarfiyatı tarhedilirse 113.486 r. 93 k. kalır».

(8) D. 63-1919, yap. 40, 56, 61, 62 ve D. 6-1920 yap. 84.

(9) D. 6-1920, yap. 78 ve D. 63-1919. 6.

İttifak mescidinin hiç bir vakıf mülkü yoktu. 1919 senesine ait raporda, cami ve ruhanilere elzem olan paraların ramazan ve muharrem ayları zarfında müslümanlardan toplandığı kaydedilmiştir. Bu mescidin vakıf mülklerine dair malûmatını sonunda: «İttifak camisinin bütün malı Mart faciası esnasında çalmıştır» kaydı vardır (10).

Hüseyn Kuli حسین علی mescidi, yukarıdaki gibi, hiçbir mülke sahip olmayıp, müminlerin sadakaları ile idare edilirdi (11).

Bakûdaki *Hacı Cerat mescidi* hakkında 1918 ve 1919 senelerine ait bir not bulundu. Mescidin kiraya verilen dört dükkânı vardı. Çiftlik, meyva bahçeleri ve saire gibi başka gayrimenkulâtı yoktu. Bütün varidatı bu dükkânların kirasından ve namaza gelenlere satılan çerâğlardan مسجد چهل چراغی kalan kârdan ibaretti. Caminin sarfiyatı hizmetkârlarına verilen maaştan, cami ve avlusunun temizlenmesi için verilen paradan, vergilerden ve diğer ufak harçlardan ibaretti.

Hiç bir vakıf mülküne sahip olmayıp, sırf müminlerin yardımları ile idare edilen, *Nazar ve Hacı Baba mescidleri* de bu mescide tabî idi. Bu mescidlerin iki dükkânı var idi ise de «hep boş dururdu».

Bu mescitlerin bir sene pek büyük zıyan, öbür sene ise pek büyük kâr getirdiğini gösteren, sıhhatı şüpheli, varidat ve sarfiyat cetvelini bildirelim:

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1918	700 r.	2.510 r. —	1.410 r. (12)
1919	4.500 r.	1.500 r. +	3.000 r.

Bakûdaki *Taze-Pir تازہ پیر mescidinin*6 kârgir dükkânı vardı. 1918 senesine ait varidat ve sarfiyatı şöyledir:

Sene	Vari.	Sarfiyat	Fark
1918	291 r.	4.385 r. —	4.094,45 r. (13)

Taze تازہ mescidinin gayrimenkulâtı kiraya verilen 9 dükkândan ibaretti. Mescidin menkul mülkünü de 24 halıçe furuş خلیچه فروش teşkil ederdi.

(10) D. 6-1920, yap. 42-43.

(11) D. 6-1920, yap. 44-45.

(12) D. 63-1919, yap. 59 ve D.6-1920 yap. 70

(13) D. 63-1919, yap. 6.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
918	6.998,80 r.	2.674,60r.	4.324,20r.(14)

Bakü şehrinin *Bayraşlar* mmtakasında bulunup hangi camiye ait olduğu belli olmayan vakıf emlâki de 4 kârgir dükkândan, 4 ambardan bir katlı hamamdan ve bir «kışlak» tan ibaretti. Hamamın üçte ikisi hususî bir mülk olup, ancak 3 te biri vakfa aitti. Bu vakıf mülklerinin son iki mülk hariç, umumî sahası 2238 m.2 idi. Bu mescide ait bundan başka adetler bulunamadı.

Bakûda bulunan diğer bir meçhul caminin vakıf mülkleri 3 dükkân ve 22 halîçe furuştan ibaretti.

1919 senesi kayıtlarına göre bu caminin varidat ve sarfiyatı şu idi:

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1919	5.000 r.	4.300 r.	+ 700 r. (15)

Bakü kalesi dahilinde bulunup, tahminen 1905 te inşa edilmiş olan *Cuma* mescidinin, kendisine vakfedilmiş, 3 ahşap dükkânı vardı.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1918	7.600	4.300 r.	+ 3.400 r.

Evliyadan *Hakim Hatun* ve *Bibi Eybat* türbelerinin varidatı, hediye edilen eşyadan ve sadaka ile nezir olarak verilen paşadan ibaretti. Vesikada, türbelere ait eşyanın bir listesi vardır (16). Türbelerin varidat ve sarfiyatına ait dağınık malûmat şunlardan ibarettir:

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
H. H. H. { 20/9/918 -			
20/9/919	16.787 r.	3.213 r.	13.574 r.
5/12/917 -			
B. Evb. { 20/9/918	1.722 r.	665 r.	1.072 r.
8/919 ve			
1/920	30.037 r.	Meç.	Meç. (17)

Bu meblâğlara, nakit para olarak Devlet bankasında bulunmuş olan 92.000 rubleyi

(14) D. 63-1919, yap. 40, 60.

(15) Aynı doçya, yap. 79.

(16) Çok enteresan bir folkloristik malzeme teşkil eden bu malûmat, yer müsait olmadığından, dercedilmemiştir.

(17) *Meşihatın demirbaş evrakı*, D. 6-1920, yap. 12, 14, 15, D. 63-1919, yap. 89.

ilâve etmek lâzımdır. Meclise ve kaziyata ve binaenaleyh türbelerin vakıflarına ait evrak ve eşya, Mart faciası esnasında İsmailiyede kaybolmuştur ki, bunu Bakü kadısı Meşihat idaresine bildirmiştir.

Görülüyor ki, meşihatın dosyalarından aldığımız malûmat ancak takribî olup, tetkikat neticesinde elde ettiğimiz rakamlar da kat'î bir sıhhatı haiz değildir. Fakat, henüz başka malûmatımız olmadığından, bu malûmat ta oldukça alâkalıdır. Bu takribî rakamlarla yaptığımız ve Hacı Pir Verdi mescidinin ve Bibi Eybat türbesinin 1918, 1919 ve 1920 seneleri içindeki sarfiyatına dair malûmatımız olmadığından, iki hanesi noksan olan, hesaba göre, Bakûdaki bütün vakıf mülklerinin varidatı 425.209 r. 30 kop., sarfiyatı da 186.941 r. idi. Varidat sarfiyattan iki üç defa fazla olarak görünüyor. Bu hüküm, Bakü şehrindeki camilerin vakıflarına ait varidat ve sarfiyattaki birçok noksanları göz önüne almamız zarurî olduğundan, ancak bir tahminden ibaret kalıyor.

II

Gence şehrinde de vakıf mülkleri vardı. 1612 de Ş a h A b b a s tarafından vakfedilen *Ton-Hamam* *تون حمام hamamı* varidatı buradaki Şah Abbas camisine aitti. Bu hamamın işgal ettiği saha 676 m.2 dir. Bundan başka caminin bir geçidi, 3876 m.2 sahasında 15,5 mağazası (18), *Büyük, Küçük ve Tayukşi* *تويوچی* olmak üzere, ceman 6707 m.2 saha işgal eden (19) üç kervansarayı, 13.663 m.2 büyüklüğünde iki arsası, biri 109 h. 2500 m.2 (20), diğeri 1638 h. 7496 m.2 büyüklüğünde olmak üzere, iki çiftliği vardı. Bu çiftliklerden biri olan *Dar-beklü* veya *Dere-beklü* *دره بکلو*, Gence nahiyesinde bulunup, 1612 de Ş a h A b b a s tarafından vakfedilmiştir. Karakeşiş ve Türbe kasabaları bu çiftlik üzerinde hak iddia etmişlerdi. Diğer rivayetlere göre çiftlik ermenilere aitti.

İkinci çiftlik, yani *Dınaraş*, o zaman hususî ellerde Ş e y h z a m a n o v ' larda bulunuyordu. Vesikalardan birinde şöyle bir

(18) Yarım dükkân hususî bir mülk idi.

(19) Başka rivayetlere göre 14.166 m.2.

(20) Diğer rivayetlere göre 873 hek. 9998 m.2.

kayıt vardır: «Gerçi bu çiftlik, eskiden, şeriat göre, vakfa ait sayılmış ise de, Ruhaniler Meclisinin müsamahasile ve bilhassa Rusların davnost (müruru zaman - Y.K.) dedikleri kanuna binaen, caminin idaresinden çıkmıştı (yani artık evkaftan değildi). Bugün Dınarış çiftliğinden, Gence nehrinin sahilinde «bazan kiraya verilen» taşlık bir arsa kalmıştır (21).

دنیا راش ملکی بو حالده شیخزما-
نوفلاریک ید تصرفنده در . بو ملک شرعاً املاک
موقوفه دن حساب اولوندینی حالده اداره مستبد
زماننده اداره روحانیه مساحه سی و خصوصاً
روسلاریک دا ونوست نامی و یردیگری عدالتسز
قانون بو ملکیک الدن چیقماسه سبب اولوبدر .
بو حالده دنیار اش ملکینده مسجده مخصوص
کنجه چاینک ایچنده کوچک بر داشلق قالمشدرکه
بعضاً اجاره یه ویریلر .

Mezkûr caminin 1918 ve 1919 senelerine ait varidat ve sarfiyatı hakkında malûmatımız vardır. Bu iki sene içindeki varidat evvelki seneden kalan paralardan, dükkânların, kervansarayların ve pasajın kirasından, nezirlerden, vakfiyelerden ve bankalara yatırılmış olan bu varidatın faizinden mürekkepti.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
918	1640,93 r.	1141,93 r.	+ 229 r.
919	56126,91 r.	37218,36 r.	+ 18908,55 r (22)

Bakü vilâyetinin sünnî meclisi reisinin Meşihat idaresine gönderdiği rapora göre, 18 mart faciasında Şamahtaki camiye مسجد جامع vakıf dükkânları tamamile yangında yanmıştır. «Onun için bunun ne bugünkü ne de dünkü halini mufassalan ve katta kabataslak bile tasvir etmek kat'iyyen imkânsızdır». Caminin yangında yanan mülkleri arasında 42 dükkân vardı. Bu dükkânlar 1916 da henüz kiraya verilirdi. 1918 senesinde bunların kirasından 12.123 ruble 03 kopek mevcuttu (23).

Kuba şehri camisinin vakıf mülkleri 14 dükkândan ve bir bodrumdan ibaretti. 1917 senesinde caminin 384 ruble nakit parası, camisin haznedarı yanında 833 ruble, Bakü hazinesinde 907 ruble ve Kuba hazinesinde 922 ruble 98 kopek olmak üzere 2666 rub. 98 kop. sermayesi varmış (24).

Azah camisinin, anlaşıldığına göre, 25 dükkânı vardı. Biz ancak 14 dükkândan alınan kiranın miktarını liliyoruz. 1919 senesinde cami bu 14 dükkânın kirasından 14.446 ruble almıştı. Sarfiyatı muallimin, hademenin, ihtimal mezarlık hademesinin ve talebelerin maaşlarından ve cami ile mektebin teshinat harcından ibaret olup, 14.217 ruble idi.

1920 senesinde bu caminin varidatını, 1919 dan kalan 229 ruble ve bu dükkânlardan alınan kira parasıyla beraber 37.959 ruble teşkil ediyordu. cami ve mektebin idaresine 37.730 ruble sarfedilmişti.

Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
1919	14.446 r.	14.217 r.	+ 29 r.
1920	37.959 r.	37.730 r.	+ 229 r.

Şuşa şehri vakıflarile zengindi. Birçok çiftlik, arazi, dükkân ve ev *Gevher ağa* ve *Mescidülaksa* camilerine aitti. Şuşa şehrinin nefsinde bu camilerin 12 ahşap dükkânı, 4 (diğer rivayetlere göre 3) kârgir dükkânı, 273 m.2 lık boş bir arsa ve bir kervansarayın 6 da bir payı vardı. Bu sonuncu 17 temmuz 1865 senesinde Korgeneral İ b r a k i m h a n C e v a n ş i r tarafından *Gevher ağa camisine* vakfedilmiştir. Vesikada, kervansarayın ancak bir kısmının, vakıf emlakından kaldığının sebebi izah edilmiştir. Vakıfdarın (25) yeğeni *Şekinli H a s a n a ğ a*, mahkeme kararile, 6 da 5 kısmını almış ve ancak bir kısım vakıf olarak kalmıştır (26).

Ziraî topraklar, otlak ve meralardan *زراعت، چمنک، او، تلاق* ibaret olan «Maksudlu ve ona mücavir *Cevanşir hanımlu*» ve *Ahmet*

(24) Aynı dosya. yap. 78.

(25) Bazı rivayetlere göre Şuşadaki vakıf emlakı *H a n C e v a n ş i r*, diğerlerine göre de kızı tarafından vakfedilmişti.

(26) Burası aslında: « . . . 5 te bir kısmını almış ve ancak bir kısım . . . » diye yazılmışsa da, biraz yukarıda söylenene uymadığından, matbaa veya dik-katsızlık hatası olarak kabul edip, bu suretle tas-hih ettim. Y. K.

(21) D. 63-1919, yap. 8, 11, 68, 72.

(22) Aynı dosya. yap. 65, 66 ve 78.

(23) Aynı dosya. yap. 31, 78.

ağaoğlu» çiftlikleri bu camilere ait olup, 2619 hek. 6143 m.2 lık bir sahayı işgal ederdi. Tetkik ettiğimiz zamanda bunların ancak 964 hek. 6773 m.2 sı vakıf mülkü olarak kalmıştır; bu toprakların büyük kısmı adliyenin kararile Kekelbekovlara (?). Ahmet ağa oğlu beylere ve mntakanın köylülerine verilmişti.

Maksutlu gibi, ziraî topraklardan, otlak ve meralardan mürekkep olan *Baharlu* ve *Şekerbeklü çiftlikleri* de bu camilere aitti. Civardaki köylerin ahalisine toprak tevzi edildikten sonra, bu çiftliklerin 381 h. 2824 m.2 lık sahasından, ancak 65 h. 5500 m. 2 camilere ait kalmıştır.

Şellü kasabasında, sahası malûm olmayan, vakfedilmiş bir bahçe, aynı camilere aitti.

Hıdırlu (Dargalu veya Rogalu) çiftliğinin sahası iptida 163 h. 8750 m.2 idi. Bu topraktan 109 h. 2500 m.2 ı mahkeme kararile, Şekerbek Agalarbekov için, camiden almdı. Söyle ki, vakıf mülkü olarak ancak 54 h. 6250 m.2 ı kalmıştır. *Hıdırlu* veya *Dargalu* çiftliğinin yarısı bizzat camiye, yarısı da bahçıvanlara aitti.

Vakfa ait 4.534 m.2 büyüklüğündeki İv oğlu çiftliği ekin tarlası ve meralardan ibaretti.

Cevanşir nahiyesinde 174 h. 8000 m.2 (27) vi kaplayan *Kuradağlu* çiftliği vardı. Bu çiftlik bir zaman kısmen veya tamamen «gasbedilmmişti اولوب اتقى اولوب fakat bilâhare, mahkeme kararile. tekrar camiye iade edilmişti. Bu vakıf mülkün idarecileri, köylüler tarafından zorla alınmış arazinin miktarını tesbit edemediler. Buna ait evrakın Mart faciasındaki yangında mahvolması muhtemeldir.

«Vakıf emlakının tahirine mahsus defterlerden» (28) alınan bir nottan anlaşılıyor ki, mezkûr çiftliklerden başka şu emlak ta aynı iki camiye aitti: Erivan vilâyetinin Goribsar mntakasındaki Yova oğlu çiftliğinin yarısı ki, 651 h. 6712 m.2 lık bir sahayı iş-

gal eder, aynı mntakada 299 h. 8912 m.2 saha işgal eden *Bedhuvezlu çiftliği*, gene orada *Budugurvendi-ahund* دوغرواندا آخوند çiftliğinin üçte biri ki, 6831 h. 3831 m.2 büyüklüğündedir. Aynı yerde bulunan Karakaşlu çiftliğinin dörtte biri ki, 182 h. 4475 m.2 dir, Aşağ-Slingvat آشاغ شلنگوات kasabası yanında bulunan 1.261 m.2 büyüklüğündeki *Çohar çiftliği*, Erivan vilâyetinde *Haraba-Sarbanlar* خرابه ساربانلار arsası ki, 98 h. 5981 m.2 büyüklüğündedir ve, gene orada, 3.186 m.2 işgal eden bir meyva bahçesi.

İki camiye ait vakıf emlakın takribî cetveli (29):

919/20 ye kadar	919/20 de	Çiftliklerin isimleri
2620 h.	965 h.	Maksudlu (Cevan. H. ve (Ahmet-Ağa)
381 »	66 »	Baharlu ve Şekerbeklü
—	—	Şellü
164 »	55 »	Hıd. (Dar. veya Rog.)
174 »	151 »	İv-oğlu
8353 »	2784 »	(30) «Not» ta zikredilen 7 çiftlik.
11694 h.	4021 h.	

Bu camilerin bütün gayrimenkulâtı «hükümet defterlerine» (?) göre 26.562 rub. 75 kopek kıymetinde idi (1919 senesine ait malûmat).

Bu camilerin varidat ve sarfiyatının miktarı aşağıdaki cetvelde görülüyor:

I. Mescidülaksa			
Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
919	5515	1990	3525
920	35000	14000	21000
II. Gevher-Ağa Camii			
Sene	Varidat	Sarfiyat	Fark
919	13659	13114,11	344,89
920	85551,24(31)	14684,22	70866,78 (32)

(29) Tam hektarlara kadar doğrudur.

(30) Bu, iki caminin, muhtelif «gasplardan» sonra, vasatî olarak üç kere ufalmış mülklerine kıyasen, evvelki adedin üçte taksim edilmesinden husule gelmiş, sünni bir adettir.

(31) 1919 dan kalan nakit paralarla beraber.

(32) *Devlet Arşivi*, Meşihatın demirbaş evrakı, D. 63-1919, yap. 77 ve dosya 6-1920. yap. 46, 97, 100, 102, 104.

(27) Diğer rivayetlere göre (aynı evrakta mevcut bulunan) 666 H. 4243. m.2 Bu adetlerden hangisinin doğru olduğunu tespit etmek müşküldür.

(28) İhtimal ki, bu defterlerde Kafkasyanın bütün vakıfları toplanmıştı. Maalesef Meşihatın dosyalarında bunlara rastgelmedik.

Keokçay (Gökçay ?) şehrinde 18 vakıf dükkânı vardı. Bu şehrin vakıf mülklerinden alınan senevi irad 1919 da 2676 rub., 1920 senesinde 2634 ruble, 1920 senesi içindeki sarfiyat ta 257 rub. 50 kop. idi. Buna, alınan para ile inşası henüz bitmemiş camiye itmam etmek maksadiyle, 3249 rubleye mukabil satılan, 2475 kilo ham pamuktan alınan kârı ilâve etmek lâzımdır (33).

Aktaş'taki caminin vakıf mülkleri birkaç dükkândan ibaretti; bunlardan 1919 da alınan 300 ruble kâmilten tamirlerine sarfedilmiştir (34).

Zangeur, Şeki ve Lengeran nahiyelerile, Lenkorani şehrinde, Gence vilâyetinde ve Kuba nahiyesinde hiçbir vakıf mülkü yoktu. Kuba nahiyesine dair şöyle bir kayıt vardır (35).

... اولنجی بوقه او یزدنده (36) بزه معلوم
هیچ مکانه موقوفات یوخدرکه اونک مداخل و
وارداتی و مخارج و مصارف اولونان مبالغک

(33) D. 63-1919, yap. 87, 88.

(34) Aynı dosya. yap. 115.

(35) D. 63-1919, yap. 29, 43, 45, 98, 100, 130,

D. 6-1920, yap. 46, 87 - 88.

(36) Uyezd - Nahiyе. (Müt.).

مقدارلرنی یازوب بیان ایدک . که رونورکه جمیع
روحانیلار بوسنه ذکوات لرنی بیت المالہ طویلمکدن
معاشرتک و کذرانلری مشقت محتاج سرنکون
سکوتی اخبار ایدوب مساجد و مهلی لردہ آذان
سه سی اولمکینه کوره خروسلا رده بانلمیور ...

Demek ki, zekât bu zamana kadar camiler tarafından alınmıştır.

Vesikalarda bunlara dair malûmat olmadığından sarfiyat ve varidatta eksik kalan adetleri göz önüne alınıyor, kabataslak yapılan bir hesaba göre, II. fasıldaki camilerin bütün varidatı 264.688 r. 07 kop., sarfiyatı da 106.567 r. 29 kopektir. Demek ki 1917, 1918 ve 1919 seneleri içindeki varidat aynı senelerdeki sarfiyattan hemen hemen 2,5 defa fazladır. Bütün Azerbaycan için bu adedi 2 olarak kabul edebiliriz.

1919 - 1920 senelerinde gayrimenkulâtın bütün sahası, şehir içindeki vakıf mülkleri dahil, 7460 hek. 8444 m.2 idi. Bütün çiftlik ve arsaların sahası henüz malûm olmadığı için, bu adedin daha çok büyümesi muhtemeldir.

rusçadan çeviren: Y. Kalantay